

DE REVOLUTIONAIRE ONDERKLASSE BIJ BAKOENIN EN MARCUSE*

Chris McDonald

De 'kritische theorie' van de door Hegel, Marx en Freud beïnvloede filosoof Herbert Marcuse aangaande revolutie en revolutionaire actie verschilt aanzienlijk van het orthodoxe marxisme op dat gebied. Diens opvattingen (vooral populair bij de rebellerende jongeren in de late jaren zestig) hebben veel weg van de kritiek die de anarchist Michael Bakoenin een eeuw eerder had op de opvattingen van Karl Marx inzake het revolutionaire potentieel in de samenleving. Zoals bekend was dat volgens Marx in de eerste plaats het industrieproletariaat, volgens Bakoenin waren het de groepen die Marx geringschattend als 'lumpenproletariaat' betitelde. Het laat-moderne kapitalisme is erin geslaagd het industrieproletariaat in te kapselen (door verburgerlijking, postindustriële productiewijze, propaganda en repressie), maar heeft tegelijk een onderklasse ge(re)produceerd die overeenkomsten vertoont met dat 'lumpenproletariaat' van Bakoenin.

Een algemeen kenmerk van de 'kritische theorie' in haar vele variaties is het belang dat zij toekent aan geschiedenis en ontwikkelingsprocessen. Dit vereist een 'kritische' afstand van de eigentijdse geschiedenis, moeilijk gemaakt door het 'totaalkarakter' van de moderne maatschappij, waarin het kapitalisme steeds meer groepen die er voorheen buiten vielen of het bestreden, heeft ingekapseld of dreigt in te kapselen. Er moeten daarom nieuwe openingen worden gevonden. Ik wil mij hier concentreren op twee met elkaar samenhangende aspecten van de theorieën van Marcuse en Bakoenin inzake maatschappij en maatschappelijke verandering: de identiteit van het revolutionaire subject en de rol van instinct en bewustzijn bij dat subject.

Wat het laatste betreft is bij Bakoenin zijn opvatting over wetenschap van belang. Het nut van wetenschap en van wat wetenschap de mensheid kan brengen, is onmiskenbaar, maar een heerschappij van de wetenschap (een begrip overeenkomend met het latere 'technocratisering van de samenleving' van de Frankfurter Schule) zou een ramp zijn. Deze analyse berust op Bakoenin's vrijheidsbegrip en op zijn opvatting dat kennis historisch en maatschappelijk bepaald is, een opvatting die overeenkomsten vertoont met Marcuse's pleiten voor een kritische sociologie als emancipatorische praktijk. Volgens Bakoenin hebben de sociale wetenschappen tot taak "getrouw en definitief de algemene oorzaken van het leed te

* Dit artikel verscheen eerder onder de titel 'The Revolutionary Underclass of Bakunin and Marcuse' in *Anarchist Studies* 5 (1997). De (bekorte) vertaling en bewerking is van Bas Moreel.

bepalen.. en ons tegelijkertijd te laten zien wat in het algemeen nodig is om tot werkelijke emancipatie van de leden van de samenleving te komen".¹

Negatieve kritiek en negatie in het algemeen zijn centrale begrippen in Bakoenin's denken. De staat ziet hij bijvoorbeeld als een negatie van wat mensen in wezen zijn, als iets kunstmatig, tegengesteld aan de menselijke behoeften. Negatie staat ook centraal in Bakoenin's revolutiebeprip: revolutie is het samenvloeien van twee "belangrijke onderscheidende vermogens van de mens: het vermogen om te denken en het vermogen om te rebelleren, de gecombineerde progressieve werking van denken en rebellie vormen het negatieve moment in de geschiedenis".²

Deze combinatie van 'denken en rebellie', van 'bewustzijn en instinct' staat ook centraal in Marcuse's theorie over de mogelijkheden van radicale verandering met haar aan Freud ontleende gedachten over het noodzakelijke subjectieve element in veranderingsprocessen. Bakoenin's zienswijze kan beschouwd worden als een gedeeltelijke definitie van de kritische theorie. Zijn 'negatie' is bij Marcuse 'de grote afwijzing' geworden, het punt waar de "historische uitersten elkaar treffen: het verst ontwikkelde menselijke bewustzijn en de meest uitgebuide groepen".³

Instinctief verzet

Zoals al gezegd, was volgens Marx het klassebewuste industrieproletariaat de drager van het revolutiepotentieel. Zowel Bakoenin als Marcuse maakten daar kanttekeningen bij. Beiden zagen een 'onderklasse' als een belangrijk element in revolutionaire veranderingsprocessen. Vooral in zijn vroege geschriften zag Bakoenin deze onderklasse zelfs als voldoende voor een revolutie: "dit ongewassen volkie

boer, doordat hij zo ver van de bourgeoisie maatschappij af stond, "meer revolutie in zich droeg dan die gladde ontwikkelden: op een Russische boer kon je je verlaten vanwege zijn onfeilbare intuïtie".⁶

Later komt Bakoënin veel dichterbij de opvattingen die Marcuse ontwikkeld heeft. Dan schrijft hij bijvoorbeeld dat gezonde intuïtie wel onmisbaar is maar dat "dit instinct alleen niet voldoende is om met succes weerstand te bieden aan de machinaties van de uitbuitende klassen. Als blind instinct niet wordt omgezet in bewuste wil, in heldere en duidelijke ideeën, kan het geen betrouwbare gids voor het handelen zijn".⁷ Iets van zijn vroegere opvattingen blijft echter doorklinken. Hij benadrukt herhaaldelijk dat het gevaarlijk is kritiekloos op intelligentsia te vertrouwen, hoe radicaal ze ook is. Hij wordt daarom soms als anti-intellectueel afgeschilderd maar dat gaat te ver. Paul Avrich zegt dat het meer een kwestie was van een diep geworteld wantrouwen tegen rationele systemen en tegen de intellectuelen die ze uitdachten, wat niet wilde zeggen dat hij zulke systemen zonder meer verwierp.

E.H. Carr citeert Bakoënin als zeggend "geen enkele theorie, geen enkel vooraf bedacht systeem, geen enkel boek zal de wereld redden... Ik zit aan geen enkel systeem vast. Ik ben een echte zoeker". Bakoënin veronderstelt dat het proletariaat mogelijksterwijs niet in staat zal zijn het benodigde bewustzijn te bereiken zonder de "hulp van opleiding" en zo "geneigd zal zijn een beroep te doen op slimme profiteurs".⁸ Met andere woorden: technische 'deskundigen' zouden de touwtjes in handen gaan nemen. Intellectuelen die echt iets voor de onderdrukte groepen willen doen, moeten zich terughoudend opstellen: "Alles wat individuen kunnen doen, is gedachten formuleren, verduidelijken en propageren die uitdrukking geven aan de

armoedegrens tot 36 miljoen in 1986. Ofschoon de buiten de boot vallende groepen als een probleem worden gezien, wordt maar weinig aandacht besteed aan de vraag of zij de bestaande orde zouden kunnen bedreigen. Enkele anarchistische onderzoeken geven de indruk dat van het 'normale' leven uitgesloten groepen een belangrijke rol hebben gespeeld in enkele Engelse campagnes (tegen wegenaanleg en tegen een verandering in de *poll tax*, een belasting overeenkomend met de vroegere Nederlandse personele belasting).¹⁰

onkritisch vertrouwen op actie op zichzelf: religieus fanatisme berustte ook op instinctief en hartstochtelijk protest.¹³ Sommigen zien in het ingooien van ruiten iets emanciperends: afwijzing van een bestaande structuur. Maar als dat gebeurt om te plunderen, bijvoorbeeld om aan een tv-toestel te komen - precies het soort behoefte waardoor het industrieproletariaat zich heeft laten inkapselen - wordt het emancipatorische potentieel van zo'n daad twijfelachtig. Anderzijds kunnen zelfs graffiti een authentieke verzetsgeest verraden, zelfs als ze dienen om het territorium van,

ma. De onophoudelijke groei van die onderklasse geconcentreerd in de centra van grote steden en de steeds toenemende uitzichtloosheid van haar situatie zouden daar toch wel een eigen bewustzijn kunnen doen ontstaan. Zo'n 'buiten' het systeem ontstaan bewustzijn zou de prikkel tot opstandigheid die van die situatie uitgaat, niet verminderen, het zou die prikkel juist versterken en meer richting geven dan er van een simpele 'vrijheidsdrang' uitgaat. Dat zou de noodzaak van een geradicaliseerde intelligentsia als leverancier van 'bewustzijn' aanzienlijk verminderen en misschien zelfs doen verdwijnen.

De onderklasse is niet het industrieproletariaat van het traditionele marxisme geleid door een leninistische voorhoedepartij noch de basis van een piramide geleid door een afzonderlijke radicale intelligentsia, maar een basis 'geleid' door zichzelf. De innerlijke drang tot opstand en de vindingrijkheid van die drang bij het zoeken van een weg, waarin Bakoenin geloofde, blijft een, zij het dun, lijntje van hoop waaraan wie naar verandering uitziet, zich kan vastklampen. "Het instinct van de massa's blijkend in hun... streven naar waarheid en gerechtigheid drijft de onderdrukten tot een strijd voor algemene gelijkheid en vrijheid".¹⁴ Dit blijft waar, ondanks Marcuse's waarschuwing niet al te veel te verwachten van deze krachten, "die niet alleen symbolen maar ook belichamingen van hoop zijn".¹⁵ Bij de schijnbaar toenemende ééndimensionaliteit van de huidige samenleving vertegenwoordigt de onderklasse een kritische dimensie, hoe pervers het ook mag zijn om in het

leed van die mensen perspectieven te zien voor een betere samenleving.

Noten

- (1) Maximoff, G.P., *The Political Philosophy of Bakunin*; Glencoe, Illinois 1953, p. 76.
- (2) Ibid. p. 84.
- (3) Herbert Marcuse, *One-Dimensional Man*; Boston 1964, p. 257.
- (4) Michael Bakoenin, 'Ecrit contre Marx', in: *Socialisme autoritaire ou libertaire*; Parijs 1975, p. 19.
- (5) Herbert Marcuse, *An Essay on Liberation*; Boston 1969, pp. 56-57.
- (6) D. Hardy, 'Consciousness and Spontaneity', in: *Canadian Slavic Studies* 4 (1970), pp. 699-720.
- (7) 'The Knouto-German Empire', in: Sam Dolgoff (ed.), *Bakunin on Anarchism*; Montreal 1980, p. 415.
- (8) E.H. Carr, *Michail Bakunin*; London 1937, p. 167.
- (9) 'The Paris Commune and the Idea of the State', in: Dolgoff, a.w., p. 268.
- (10) Ian Welsh en Phil McLeish, 'The European Road to Nowhere: anarchism and direct action against the U.K. roads programme', in: *Anarchist Studies* 4 (1996), pp. 27-45; Danny Burns, *Poll*